

До питання про моделювання соціально-психологічних небезпек

Анотація. У статті обґрунтовано можливість використання логічних моделей формування небезпек для відбору і структурування елементів навчального матеріалу про небезпеки в соціумі. Взаємодоповнюваність моделі формування соціально-психологічних небезпек і загальної моделі формування небезпек продемонстровано на прикладах натовпу, суїциду і зґвалтування.

Ключові слова: соціально-психологічна небезпека, логічна модель, натовп, суїцид, зґвалтування.

Abstract. The article substantiates the possibility of using logical models of hazard formation for the selection and structuring of elements of educational material on the dangers in society. The complementarity of the model of formation of socio-psychological dangers and the general model of formation of dangers is demonstrated by the examples of crowd, suicide and rape.

Keywords: social-psychological danger, logical model, half-life, suicide, rape.

Постановка наукової проблеми. У навчальній дисципліні «Безпека життєдіяльності та основи охорони праці» традиційно описуються небезпеки в техносфері та розкривається їхня природнича сутність. Небезпеки ж у соціумі висвітлені недостатньо, а психологічні механізми їх формування розкриті переважно фрагментарно. Враховуючи світоглядні функції цієї навчальної дисципліни, наведений факт можна рахувати як серйозний недолік, який знижує її освітні можливості, тому аналіз моделей формування соціально-психологічних небезпек у зазначеному контексті є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. І. Ільницька досліджувала зміст і структуру поняття соціально-психологічної безпеки [4]. Є. Желібо, І. Пістун, Р. Яким та ін. здійснили відбір та структурування навчального матеріалу з дисципліни. В. Воднік схарактеризував основні причини самогубств. А. Іванчук вивчав дидактичні умови формування знань про небезпеки та обґрунтували основні компоненти моделі формування соціально-психологічної небезпеки [3; 7].

Мета і завдання статті. Визначити взаємозв'язки між моделлю формування соціально-психологічної небезпеки і загальною моделлю формування небезпеки та продемонструвати використання цих моделей як дидактичного засобу для відбору і структурування елементів змісту навчального матеріалу з безпеки життєдіяльності.

Виклад основного матеріалу. При відборі і структуруванні змісту навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності та основи охорони праці» використовується принцип ранжирування небезпек, згідно з яким небезпеки соціально-психологічної природи вважаються менш актуальними та, відповідно, для них відводиться менше уваги. Такий підхід дещо суперечить як практиці викладання цієї дисципліни в педагогічних вищих навчальних закладах, так і фактичним ціннісним орієнтаціям молоді та людей взагалі, для яких життя і здоров'я належить до найвищих цінностей. Характерно, що одні дослідники, наприклад, Р. Яким наводять описи невеликої кількості соціально-психологічних небезпек (натовп, суїцид та ін.), а інші, як, наприклад, Є. Желібо використовують їх лише для ілюстрації в описах психологічних властивостей людини [2; 8].

Загалом соціально-психологічні небезпеки пов'язанні з усвідомленням людиною власної психологічної незахищеності в соціумі, тобто, коли не задовольняється її базова потреба в безпеці. Характерним феноменом прояву соціально-психологічної небезпеки є її суб'єктивне сприйняття людиною (до речі і безпеки також). Звідси слідує, що до її істотних ознак належить неадекватне сприйняття людиною власної психологічної захищеності [7].

Розглядаючи даний вид небезпеки у соціальному аспекті, дослідник І. Ільницька акцентує увагу на ефекті дезорієнтації соціальних суб'єктів, що порушує психологічні передумови цілісності, адаптивності, функціонування і розвитку [4]. Дезорієнтація в умовах соціально-психологічної небезпеки призводить деякої дезактивації основних компонентів світогляду людини знань, переконань, ідеалів, що стає причиною модифікації базової потреби будь-якої людини в безпеці.

У роботі [7] здійснена спроба сформулювати модель соціально-психологічної небезпеки,

зокрема були обґрунтовані її два базових компоненти – сфера комунікації особистості та когнітивна сфера. Ми пропонуємо розглянути зазначену модель у взаємодії із загальною моделлю формування небезпеки. З літературних джерел [2; 8] відома загальна концентрична модель формування небезпеки, основними компонентами якої є небезпечна зона, небезпечна ситуація, вражаючі фактори. У фокусі загальної моделі реалізація тієї чи іншої небезпеки можлива за умови, що вражаючі фактори подіяли на людину.

Якщо прийняти, що загальна модель небезпеки адекватно розкриває механізм її формування, то постає проблема наповненості елементами знань небезпечної зони і небезпечної ситуації та ідентифікації вражаючих факторів. Очевидно, що небезпечна зона так чи інакше пов'язана з наявністю або відсутністю комунікаційних взаємодій, а небезпечна ситуація тісно пов'язана з психічним напруженням, яке змінює когнітивні властивості людини або, іншими словами, неадекватне відображення дійсності свідомістю. Як зазначено в роботі [7], під впливом зміненої свідомості з'являється дисбаланс між раціональним і ірраціональним у побудованій картині світу, реалізуючи таким чином соціально-психологічну небезпеку певного виду. На нашу думку, дисбаланс між раціональним і ірраціональним при побудові картини світу може належати до компоненту вражаючих факторів у загальній моделі формування небезпеки.

Розглянемо для прикладу взаємозв'язок між вказаними вище двома моделями для натовпу як типової соціально-психологічної небезпеки. Очевидно, що небезпечною зоною буде розташування на невеликій площі великої кількості людей, небезпечною ситуацією – сугестивний вплив (навіювання) на процес комунікації між людьми в натовпі, який призводить до домінування емоційного сприйняття дійсності над світоглядним. Проте небезпечна ситуація не обмежується домінування емоційного сприйняття дійсності під сугестивним впливом натовпу, а ще й загострюється з появою паніки. Як бачимо тут проблемна ситуація має ознаки процесу, який розвивається, завершуючись панікою. Під час паніки починають діяти вражаючі фактори натовпу, основний серед них – це стискаючі навантаження на тіло людини, що впала та лежить. Дидактичне призначення поєднання моделі формування соціально-психологічної небезпеки і загальної моделі формування небезпеки в обґрунтованому відборі елементів начального матеріалу про соціально-психологічні небезпеки. Тому науковий інтерес має розгляд можливостей використання поєднаних моделей для опису якомога більшої кількості небезпек різних видів, зокрема суїциду та зґвалтування.

З аналізу праці В. Водніка слідує, що самогубство належить до категорії соціально-економічних небезпек [1]. Автор розглядає самогубство як соціальне явище та доводить, що воно є об'єктом вивчення психологічної, правової в психіатричній науки. Його основна ознака – саморуйнівна поведінка людини. Соціально-психологічну теорію виникнення явища самогубства започаткував Е. Дюркгейм [6]. У цій теорії розглядається поняття смерті не індивідуального, а соціального тіла, тобто з розпадом суспільства або мікросередовища індивід також гине, бо він був їхньою частиною. Основою теорії є концепція соціально-психологічної дезаптації, яка породжує суїцидальну поведінку. Види дезаптації: психічна, психологічна, соціальна. Таким чином, соціально-психологічний механізм самогубства включає наступні основні елементи: особистість, оточення (середовище), психотравмуючу ситуацію. Теорію Е. Дюркгейма ілюструють факти масових самогубств: 1000 жителів Демміна, 01.05.1945 р., щоб не потрапити в полон; 909 членів «Народного храму» у Джонстауні, 1978 р. за релігійними мотивами; 39 членів секти «Небесні ворота» в Сан Дієго, 1997 р., через інопланетян та ін. [5].

Однак у навчальній літературі сутність явища самогубства розкрита фрагментарно, зокрема, головна ознака фрагментарності – відсутня уніфікована термінологія. Так у І. Пістуні і Р. Якимі одні і тіж факти описуються по-різному: критичні моменти, екстремальні ситуації, стресові події, кризові ситуації, стресові ситуації [6; 8]. За своїм змістом зазначені поняття відповідають небезпечній зоні у загальній моделі формування небезпеки. За основу пояснення механізму суїцидальної поведінки І. Пістун використовує концепцію біхевіоризму як поведінку людей на дію зовнішніх подразників [6].

Зовнішні подразники повинні мати психотропні властивості та утворювати в людини стресовий стан. Поняття стресового стану, на нашу думку, відповідає поняттю небезпечної ситуації у загальній моделі формування небезпеки. «Такі серйозні стресові ситуації, як хвороба, економічні негаразди, смерть близьких або сімейні проблеми часто перевищують можливості

захисних механізмів людини. У наслідок кризи з'являються відчай і безнадійність» [8, с. 155]. У наведеній цитаті факти відчаю і безнадійності аналогічні, на нашу думку, поняттям вражаючих чинників загальної моделі формування небезпеки.

Отже, суїцид як небезпеку можливо описати за допомогою моделі, проте очевидна наявність дидактичної проблеми, пов'язаної з відбором елементів навчального матеріалу через різні види механізмів формування вражаючих чинників загальної моделі формування небезпеки. Наприклад, у відповідності з теорією стресу Г. Сельє розглядають три фази процесу його розвитку: тривога (мобілізація захисних сил організму людини); резистентність (адаптація до стресогенної ситуації); виснаження (дезадаптація через тривалу дію негативних зовнішніх подразників). Отже, що фаза виснаження як джерело дезадаптації призводить до суїциду або неврозів.

Поняття дезадаптації тісно пов'язане з поняттям депресії, тому вона виникає не лише за теорією Г. Сельє. Так дезадаптація може виникати у психічно хворих людей, тому четверту частину самогубств здійснюють ці люди [8]. «Вони здійснюють суїциди від відчаю, коли раптово усвідомлюють неспроможність контролювати свою долю або через хвилювання і постійні галюцинації» [8, с. 157].

Додаткових складностей щодо розкриття механізмів формування вражаючих чинників додають також факти, наведені І. Пістунюм «...хворобливий пригнічений стан працівника, який супроводжується послабленням його фізичних і психічних якостей, може виникати на ґрунті психічної травми (конфліктів), наркотиків і наркоманії, алкоголю і алкоголізму, нікотину і нікотиноманії, втоми і перевтоми, захворювання, особливостей психофізіологічного стану підлітків, жінок і людей старшого віку, відхилень пов'язаних з біоритмами» [6, с. 79].

Розглянемо на предмет можливості моделювання зґвалтування як психолого-моральної небезпеки. Аналіз розпочнемо з характеристики гвалтівника: «Гвалтівник за психічним складом дуже подібний до соромливого чоловіка, який боїться жінок і можливої близькості з ними. Гвалтівник не здатний поводитися з жінкою як люблячий чоловік, він нищить те, що не здатний зрозуміти і з чого не може скористатися, здійснює замах на особистість жінки і руйнує красу інтимних стосунків» [6, с. 38].

У наведеній характеристиці гвалтівника чітко видно основні компоненти моделі соціально-психологічної небезпеки – сфера комунікації особистості та когнітивна сфера. Поєднуючи зазначену модель із загальною моделлю формування небезпеки, ми бачимо, що небезпечна зона пов'язана з відсутністю комунікаційної взаємодії, однак механізм її утворення очевидно складний та вимагає для розкриття наявності спеціальних психолого-психіатричних знань. З характеристики гвалтівника також слідує, що неадекватне відображення дійсності його свідомістю формує небезпечну ситуацію. Ми прийшли до висновку, що механізм скоєння злочину гвалтівником можливо пояснити за допомогою базового поняття психології формування звички людини – динамічного стереотипу. У контексті поняття динамічного стереотипу порівняно легко пояснити факт створення небезпечної ситуації гвалтівником, коли пускові (релізерні) чинники активізують його наміри. До релізерних чинників належать провокуюча, за сприйняттям гвалтівника, поведінка жінки, елементи одягу тощо. Конкретні дії гвалтівника в небезпечній ситуації належать до категорії вражаючих чинників загальної моделі формування небезпеки.

Таким чином, типові соціально-психологічні небезпеки можливо моделювати, використовуючи поєднання моделі формування соціально-психологічної небезпеки та загальної моделі формування небезпеки. На основі об'єднаної моделі доцільно відбирати і структурувати елементи систем навчального матеріалу про соціально-психологічні небезпеки.

Висновки. Традиційне для практики викладання навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності та основи охорони праці» ранжирування небезпек призводить до створення систем навчальних матеріалів переважно для небезпек у техносфері. Такий підхід помітно знижує світоглядні функції цієї навчальної дисципліни. Одним із шляхів виправлення зазначеного недоліку є використання логічних моделей формування небезпек. Об'єднання моделі формування соціально-психологічної небезпеки із загальною моделлю формування небезпеки дозволить обґрунтовано відібрати та структурувати елементи навчального матеріалу про небезпеки в соціумі.

Список використаних джерел:

1. Воднік В.Д. Самогубство: причини та шляхи профілактики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків: Право, 2013. № 3 (17). С. 140-160.
2. Желібо Є.П., Заверуха Н.М., Зацарний В.В. Безпека життєдіяльності: навчальний посібник. К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000», 2001. 320 с.
3. Іванчук А.В. Дидактичні умови формування в студентів знань про небезпеки під час вивчення навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності». *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. Вип. 34. С. 304-309.
4. Ільницька І.А. Теоретичний аналіз соціально-психологічної безпеки особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2018. Вип. 1(2). С. 137-141. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2018_1\(2\)_26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2018_1(2)_26)
5. Массовое самоубийство. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
6. Пістун І.П. Безпека життєдіяльності: навчальний посібник. Суми: Вид-во «Університетська книга», 1999. 301 с.
7. Савлук В.М., Іванчук А.В. Модель формування соціально-психологічної небезпеки. *Проблеми та перспективи розвитку охорони праці: матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів, студентів, аспірантів та ад'юнктів*. Львів: ЛДУ БЖД, 2019. С. 181-182.
8. Яким Р.С. Безпека життєдіяльності людини: навчальний посібник. Львів: Вид-во «Бескид Біт», 2005. 304 с.